

ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ ПРОЦЕСІВ ВИРОЩУВАННЯ ТА ОБРОБКИ ПРОСА (НА МАТЕРІАЛІ ГОВІРКИ СЕЛА ЧЕМЕРПОЛЬ ГАЙВОРОНСЬКОГО РАЙОНУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розглянуто сільськогосподарську лексику, пов'язану з вирощуванням та обробкою проса. Поділено її відповідно до етапів, що стосуються підготовки ґрунту, розвитку і збирання проса та його обробки.

Ключові слова: сільськогосподарська лексика, лексико-семантична група, говірка.

The article deals with agricultural vocabulary connected with raising and processing millet. The vocabulary is divided into groups according to the stages of soil preparation and millet growth, its harvesting and processing.

Key words: lexical units of agriculture, lexical semantic group, dialect.

Говірка села Чемерполь належить до волинсько-подільської групи діалектів, а саме до подільського говору південно-західного наріччя [5]. Подільські говори охоплюють південь Хмельницької та Вінницької, північ Одеської та захід Кіровоградської областей [4, 235].

На сьогоднішній день село Чемерпіль є найвіддаленішим південним пунктом Гайворонського району Кіровоградської області. „По народному преданію, село Чемерполь получило свое название от некоего Чемерука, который в XVIII ст. основал на равном плоскогорье при реке Буг в 5-ти верстах от Саврани село и потомки которого живут здесь до настоящего времени” [8, 57].

У 1900 році в селі Чемерполь проживало 1524 особи. Головними заняттями селян були землеробство і тваринництво, дехто займався також рибальством. Через сто дванадцять років населення села становить 1003 особи. Рід діяльності селян за цей час майже не змінився. Проте чемерпільчани уже майже століття передають нащадкам досвід у вирощуванні проса (*Panicum*) та майстерність виготовлення з нього віників. Це заняття стало доброю традицією й головним джерелом прибутку для більшості селян.

Ремесло вирощування та обробки проса добре відоме й жителям смт. Завалля, сіл Березівки і Ташлика Гайворонського району та села Сабатинівки Улянівського району Кіровоградської області, а також мешканцям сіл Вільшанки, Дубиного, Осичок та деяких інших населених пунктів Савранського району Одеської області. В Миколаївській області, а саме у смт. Криве Озеро Кривоозерського району, теж займаються вирощенням проса та виготовленням віників [3]. Миколаївська та Одеська області є південними сусідами Кіровоградської, тому лексика на позначення процесів вирощування та обробки проса в населених пунктах, які територіально належать до цих областей, багато в чому збігається.

Просо – „злакова рослина, з зерен якої одержують пшоно” та „зерно цієї рослини” [7, т. 8, 290]. Близьке до нього *сорго* „південна злакова рослина з волосистим суцвіттям, подібна до проса” [7, т. 9, 463]. Загалом просо (сорго) – це кормова, продовольча й технічна культура.

Мета нашої статті – окреслити лексико-семантичну групу слів, пов’язаних із процесами вирощування проса, виокремити в ній підгрупи лексики на позначення дій, предметів та їх частин. Об’єктом дослідження є сільськогосподарська лексика зазначеного села, а предметом дослідження – лексико-семантична група (ЛСГ) слів, пов’язаних із процесами вирощування та обробки проса, яку можна умовно поділити на дві підгрупи: лексика, пов’язана з процесом вирощування проса, і лексика на позначення процесу його обробки.

Для того, щоб виростити будь-яку сільськогосподарську культуру, землероб спочатку повинен підготувати ґрунт: *виорати землю*

(город, пай, поле) [ви́г°орати зéмл'у (г°ор°од/ па́ї / п°о́ле)]. Наступний етап передбачає *закриття вологи (влаг)* [закри́т: 'а w°ол°оги (ўла́ги)], або інакше *волочиння* [w°ол°оч'ін':а]. Воно ж – ранньовесняне розпушування ґрунту *боронами* [б°ор°онами]. Потім господар має *скультивувати город (пай, поле)* [ск°ул'ти°w°уwати г°ор°од (па́ї / п°о́ле)], обробити ґрунт *культиватором* [к°ул'ти°wát°ор°ом].

На наступному етапі просо потрібно *засіяти (кинути в землю, посадити)* [зас'іjати / кін°ути ў зéмл'у / п°осади́ти)]. Сіють просо на віники спеціальними сівалками, виготовленими в основному народними умільцями, або розсівають старим дідівським способом з руки [3]. Ця дія відбувається переважно в травні. Одразу після цього засіяну площу слід *закотити (закоткувати)* [зак°оти́ти (зак°отк°уwати)], тобто „важкими *котками* ущільнити поверхневий шар ґрунту” [7, т. 3, 161]; *коток* „сільськогосподарське знаряддя для ущільнення ґрунту, руйнування ґрунтової кірки” [7, т. 4, 311]. Коткування сприяє швидкому проростанню насіння.

Просо – теплолюбна рослина. Воно добре *проростає (сходить)* [пр°ор°оста́є (сх°оди°т')] і *розвивається* [р°озви°wájец': а] при температурі 30 – 35°C, легко переносить спеку до 40°C. Просо не вимогливе до ґрунтів. На початку вегетації росте повільно (4–5 тижнів) і пригнічується бур'янами [6]. Це означає, що засіяний город необхідно *сапати (шарувати)* [сапáти / шар°уwати], тобто „за допомогою *сапи* [сапи] підпушувати землю і знищувати бур'яни”, і *таргачити* [таргáчи°ти], тобто „*таргачкою* [таргáчк°оjу] прогнати, пробити вулиці, вулички між рядами”. *Таргачка* – ручне сільськогосподарське знаряддя, яке виконує ті самі функції, що й сапа; це ряд залізних коліс зірчастої форми з перпендикулярною залізною пластинною попереду, насаджених на дерев'яний держак. Далі, теж за допомогою сапи, просо бажано *прорвати* [пр°орwáти], тобто прорідити. Тоді стебло буде товщим і волотка – більшою. Коли просо достигло, його слід *скосити (викосити, звалити, кинути)* [ск°оси́ти (ви́к°оси°ти/ зwали́ти/ кін°ути)] – зрізати стебло косою або серпом так, щоб його частина, яка залишилась у землі, була не більше десяти сантиметрів. Щоправда, за останні двадцять років маленькі ручні коси та серпи замінили великими залізними косами, які чі-

пляються до тракторів. На цьому процес вирощування проса закінчується і починається його обробка.

Скошений город потрібно *зрівняти (порівняти)* [зр'ї́н'áти (п°ор'ї́н'áти)]. Суть зрівнювання полягає в *стягуванні стебел проса на валки* [ст'áгуван: 'і стéбе^нл прóса на́валкі], так, щоб волотки були одна біля одної. Цю дію люди виконують вручну. Просо у валках має підсохнути, аж потім його можна *обрубати (обсікти)* [обр°убáти (обс'ікті)] – перерізати стебло на дві частини таким чином, щоб частина стебла з волоткою була меншою. Ці менші частини потім забирають додому, а частини стебел без волоток – *штурпаки* [шт°урпакі] – спалюють. Обрубують просо переважно чоловіки за допомогою *сікача* [с'ікачá]. *Сікач* „ручне знаряддя, яким січуть, рубають що-небудь” [7, т. 1, 217]. За розповідями жителів с. Чемерполя, *сікач* – це залізне сільськогосподарське знаряддя, яке складається з гострого залізного диска круглої форми, насадженого на залізний держак. Далі слід *пов'язати снопи проса перевеслами* [п°ов'язáти сн°опі пр°óса пе^нре^нвéслами]. *Перевесло* „джгут із скрученої соломи для перев'язування снопів” [7, т. 6, 139]. Нині замість соломи для виготовлення перевесел чемерполяни часто використовують очерет або ж взагалі замінюють перевесла мотузками із шпагату. Після цього врожай можна забирати з городу, цей процес називається *звезення* [звéзе^н:а]: снопи *грузять* [гр°úz'ат'] на машину (причеп, підводу, віз тощо) і везуть додому, де складають в *стирту* [ўстíрт°у].

Маючи певну кількість снопів, просо слід *почистити (полушити)* [п°очи́сти^єти (п°ол°у́щи^єти)] – обібрати листя зі стебла. Обібане листя, яке називають *шулупиня* [ш°ул°упін'а], використовується як корм для худоби. *Молотіння проса* [м°ол°от'ін':а пр°оса] – черговий етап на шляху до отримання готового виробу (віника). *Молотити* „вибивати зерно з колосся, волоття, стручків і т. ін.” [7, т. 4, 791]. Молотять просо за допомогою *молотарки* [м°ол°отáрки]. Змолочене просо – готовий матеріал для виготовлення віників, а зерно – корм для тварин та птахів.

Далі розглянемо лексику, безпосередньо пов'язану з виготовленням віників (*віник* „зв'язаний жмуток віниччя, лозин, гілок для під-

мітання долівки, підлоги, обмітання чого-небудь тощо” [7, т. 1, 677]). Спочатку потрібно *набрати (скласти)* [набра́ти / скла́сти], а потім *скачати пучки* [скача́ти п’учкі́]. *Набирають пучки* зазвичай жінки, складаючи вже обмолочені стебла проса у невеликі жмутки та закріплюючи їх мотузкою. *Качати пучки* – обмотувати лозиною або шпагатом набрані жмутки. Наступна дія – *качання ручки* [кача́н’а р’учки]. *Ручки качають шворкою у станку або на козі* [р’учкі́ кача́ють шво́рк’о́ю ў станку́ або́ на ко́зі]. Цим займаються переважно чоловіки. *Шворка* – це тонкий мотузок; мотузочок; мотузок узагалі [7, т. 9, 434]. Шворку прив’язують до товстої дерев’яної палиці завдовжки приблизно п’ятдесят сантиметрів, яка називається *горчиком* [го́рчи’к’ом]. На *горчик* прикріплюється *крижик* [кри́жи’к] – своєрідний пояс із тканини. *Станок* – це металева основа прямокутної форми із залізним перпендикулярно привареним штирем попереду. На металеву основу ставиться стільчик-качалка, до штиря прикріплюється шворка. Майстер сідає на стілець, одягає крижик, прикріплює його до горчика, обмотує шворкою три пучки і качає віник. *Коза* – пристрій, що має вигляд дерев’яної лавки, на якій з одного краю закріплена металева конструкція, якою качають віники.

Для виготовлення віників використовують *лозину* [ло́зіну] або *шпагат* [шпага́т]. *Лозина* – тоненьке стебло верби. Перед качанням лозину розколюють на три або чотири частини спеціальним дерев’яним *колунчиком* [ко́лоу́нчи’к’ом] або ножем. Розколені стебла на деякий час замочують у воді – *відмочують* [в’ідмо́чо́ють]. *Лоза* – особлива рослина, вона відганяє від хати злі сили та хвороби [3]. Останнім часом при виготовленні віників замість лози майстри використовують шпагат.

Розглянемо лексику, яка номінує різновиди виробів із проса. Віники бувають *перепльотні* [пе́репл’о́тні́]; *пучкові* [п’учко́ві́], або *трояни* [тро́яні́]; *сувенірні* [су́ве’н’і́рні́], або *обереги* [обе́’ре́ги] (див. таблицю 1). *Перепльотні* віники відрізняються від *пучкових (троянів) мітлою* [мі́тло́ю], яка у перших складається з певної кількості волоток, переплетених товстою ниткою, а у других – з трьох пучків. *Пучкові віники* бувають маленькі – *одьожки* [од’о́жки] та великі [ве́лікі́]. *Сувенірні віники (обереги)* на перший по-

гляд – звичайні віники із необмолоченого або обмолоченого проса. На них приклеєні торбинки з зерном, коси та мотузки із мішковини, мініатюрні гончарні вироби, дерев'яні фігурки та віконця, насіння різних рослин тощо [3]. Для українського народу оберіг – це найдавніший символ щастя, що уособлює традиції та мудрість роду.

Табл. 1

ВІНИКИ			
ПЕРЕПЛЬОТНІ	ПУЧКОВІ (ТРОЯНИ)		СУВЕНІРНІ (ОБЕРЕГИ)
	<i>ОДЬОЖКИ</i>	<i>ВЕЛИКІ</i>	

Частина лексики, пов'язана з вирощуванням проса та його обробкою, може позначати як власне дії, так і дії опредметнені: *садити* – садіння; *коткувати* – коткування; *сапати* – сапання; *проривати* – проривання; *косити* – косіння; *молотити* – молотіння; *качати* – качання тощо. Інші групи лексики позначають предмети (*плуг, сапа, таргачка, перевесло, горчик, крижик, колунчик, лозина, шпагат* та ін.) та частини предметів: *стебло, волотка, штурпак* (частини проса); *держак* (частина сапи, таргачки, сікача); *мітла, ручка* (частини віника) тощо.

Таким чином, лексика на позначення процесів вирощування та обробки проса охоплює слова (іменники й дієслова) і словосполучення, які називають усі етапи праці: від підготовки ґрунту до виготовлення виробів із проса. Детальнішого дослідження вимагають і інші групи сільськогосподарської лексики.

Література

1. Атлас української мови: у 3 т. – К. : Наук. думка, 1984 – 2001. – Т. 1–3.
2. Береза І. Закарпатське село Чомонин може забезпечити віниками всю Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zakarpattyatourism.info/product_info.php?language=ua&products_id=2721
3. В'язання віника – традиційне ремесло Кривоозерщини: навч. проєкт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kryveozero-school2.edukit.mk.ua>

4. Макарчук С. А. Етнографія України: навч. посіб. / С. А. Макарчук. – [2-е вид.]. – Львів : Світ, 2004. – 520 с.
5. Прилипко Н. П. Подільський говір // Українська мова. Енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litopys.org.ua/ukrmoiva/um180.htm>
6. Просо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Просо>
7. Словник української мови: у 11 т. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.
8. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Камянец-Подольск, 1901. – 97 с.